

UDK: 811.512.133

TILSHUNOSLIKDA RAVISHNING AJRATILISHI VA SHARHLANISH TAMOYILLARI

Qurbonmurodova Aziza Shavkatovna

Renessans ta'lim universiteti Filologiya kafedrası o'qituvchisi

E-mail: qurbonmurodovaa@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-4472-9649>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda ravish so'zlarni turkum sifatida ajratilishi, ajratilishda olimlarning turli davrlardagi qarashlari, ravishning so'z turkumi sifatida shakllanish bosqichlari ko'rib chiqildi. Ravishning mustaqil so'z turkumi sifatida bugungi kunda tilshunoslikda o'rni va o'rganilishi keng ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: so'z turkumi, grammatik belgi, semantik xususiyat, ravish so'zlar.

ПРИНЦИПЫ РАЗДЕЛЕНИЯ ПОВЕСТВОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация: В статье рассматривается классификация идиом как категории в языкознании, взгляды ученых разных периодов на данную классификацию, а также этапы формирования идиом как категории слов. Роль и изучение красноречия как самостоятельной группы слов в лингвистике сегодня имеют большое значение.

Ключевые слова: класс слов, грамматический признак, семантический признак, идиоматические выражения.

PRINCIPLES OF SEPARATION AND INTERPRETATION OF SPEECH IN LINGUISTICS

Abstract: This article examines the classification of idioms as a category in linguistics, the views of scholars in different periods on the classification, and the stages of the formation of idioms as a category of words. The role and study of idioms as an independent category of words in linguistics today is of great importance.

Keywords: category of words, grammatical feature, semantic feature, idioms.

KIRISH

Har bir so'z turkumi o'ziga xos grammatik kategoriyalar to'plami bilan ajralib turadi. Bu kategoriyalar (masalan, otlardagi kelishik, egalik, son; sifatlardagi daraja; fe'llardagi shaxs-son,

mayl, nisbat va boshqalar) har bir So‘z turkumlaridagi aksariyat so‘zlarga tegishli buladiki, bu narsa so‘zlarni turkumlarga ajratishning morfologik mezoni sanaladi. Tilshunoslikda olimlar so‘zlarni turkumlarga ajratishni asosiy omil sifatida qarashgan. Fanning rivojlanib borishi, so‘z turkumlarini ham takomillashib borishiga asos bo‘ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tilshunoslikda morfologiyaga oid qarashlar arab tilshunosligi ta’sirida X-XI asrlarda shakllana boshlagan. M.Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarining katta qismini “So‘z yasalihi” va “Morfologiya”ga bag‘ishlangan. Asarning 2-jildi asosan olimning morfologiyaga oid qarashlarini o‘zida aks ettirgan. Avvalo, olim so‘zlarni uchta turkumga ajratadi va bular ichida fe‘l va fe‘l shakllari bo‘yicha o‘z qarashlarini bildirib o‘tadi. Professor A.Nurmonov ta’kidlaganidek, “M.Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari X-XI asr turkiy tillar morfologiyasi haqida to‘la tasavvur beruvchi qomusiy asardir”.²⁷⁵

Har bir tildagi so‘zlar grammatik belgisi va semantik xususiyatlariga ko‘ra turli guruhlariga ajratiladi. Muayyan bir tildagi so‘zlarni turkumlarga ajratish, shu tildagi so‘zning o‘ziga xos ma’nosi, grammatik xususiyati, so‘z yasalihi tizimi va so‘zlarning o‘zaro birikish usullari asosida ishlab chiqilishi kerak.

T.Asadov nomzodlik ishida fanda ravishni ziddiyatli talqinda ekanligini quyidagicha izohlanganini keltirgan. Ravish boshqa so‘z turkumlari hisobidan boyigan so‘z turkumligini, ravish guruhining aksariyat qismi tublanish asosida tarkib topgani, o‘zbek tili hodisalariga rus tili grammatikasi qolipi asosida yondashilganligini ko‘satib o‘tgan.

Ravish deb baholanadigan so‘zlar ma’no jihatdan ot, sifat, son, olmoshlarga yaqin. Bu haqda N.Mahmudov shunday degan: O‘zbek tilshunosligida sifat va ravish farqlanadi. Sifat predmet belgisini, ravish harakat belgisini bildiradi. Ko‘rinadiki, har ikkisi ham belgi bildiradigan so‘z, shunday ekan, ularni ikkisini ham turkumga ajratish shart emas, chunki ularning shaklida ham farqi yo‘q.

Tilshunoslikda ravishga shunday ta’rif beriladi. Mazmunan ot, son va qisman olmoshga yaqin bo‘lib, morfologik jihatdan o‘zgarmaydigan mustaqil so‘zlarga ravish deyiladi. Bu ta’rifni barcha darslik va qo‘llanmalarda ko‘rish mumkin. Ravishning grammatik belgisi sifatida morfologik o‘zgarmaslik va belgining belgisini ifodlash mezoni ilgari surilgan bo‘lsa-da, ko‘plab ilmiy ishlarda shu me’yordan chetga chiqish hollarini kuzatish mumkin.²⁷⁶

Ravish orasida belgining belgisini ifodalovchi o‘zgarmas so‘zlar (*qasddan, taxninan, baralla, butkul, do‘stona hamisha, andak, vijdonan, birga, mardlarcha, endi, hali, mutlaqo, aslo*) bilan bir qatorda morfologik o‘zgarish qobiliyatini to‘la-to‘kis saqlagan o‘nlab ravish

²⁷⁵ M.Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.—Toshkent, 1960–1963. II jild.—41–71 b.

²⁷⁶ Asadov T. So‘z turkumlari tizimida ravish: Filologiya fanlari nomzodi diss.—Toshkent, 2009 –17 b.

bo‘lmagan nutqiy va lug‘aviy birliklar (*u yoq, bu yer, shu vaqt, ichkari, tashqari, ko‘p, atrof*) ko‘rish mumkin.²⁷⁷

Ravishning grammatik ma‘nosi, morfologik belgilari va sintaktik vazifasi bor. Ravishlarning ma‘no turlari: holat, [miqdor-daraja](#), payt, o‘rin sabab, maqsad ravishlari mavjud. Ravishlar daraja (oddiy, qiyosiy, orttirma darajalar)ga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ravishlarga xos bo‘lgan grammatik xususiyatlar va bu xususiyatlarga bog‘liq holda sodir bo‘ladigan leksik-semantik o‘zgarishlar o‘zbek tilshunosligida o‘rganilgan va o‘quv adabiyotlariga kiritilgan. Bu tadqiqotlar orasida. S.Fuzailovning ushbu so‘z turkumini o‘rganishga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasini va «O‘zbek tilida ravishlar» nomli asarini alohida ko‘rsatishimiz mumkin. Grammatik xususiyatlari haqida deyarli barcha darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarida so‘z yuritilgan. Ammo ularning stilistik xususiyatlari to‘g‘risidagi fikrlarni deyarli uchratmaymiz. O‘zbek tilida ravishlar uslubiyati va me‘yori haqida olimlarimiz haligacha o‘z mulohazalarini bildirishgan emas. Buning sabablari bor, albatta. Sh.Shoabdurahmonov va boshqlar tomonidan yaratilgan «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligida shunday fikrlar bayon etilgan: «Ravishlar mustaqil so‘z turkumi sifatida o‘ziga xos morfologik belgilarga ega. Bunday belgilardan biri ravishlarning o‘zgarmasligidir: ravishlar biror so‘zga bog‘langanda, formasi o‘zgarmaydi. Ular tarkibida uchraydigan ko‘plik, egalik va kelishik affikslari ham forma yasovchi sifatida qatnashmaydi. Bu affikslar ravishning o‘z xiliga kiradi. Ya‘ni shu affiks bilangina u so‘z ravish hisoblanadi. Masalan: birdan, birga, kunda, chalqanchasiga, birdaniga, yonlamasiga, qatorasiga kabi ravishlardagi kelishik va egalik affikslari o‘z asl ma‘no va vazifasini yo‘qotgan».²⁷⁸

Mana shu masala olimlarimizning ravishlar stilistikasini tahlil etishdan cho‘chishlariga sabab bo‘lgandir. Buning ustiga ravishlarning ma‘no anglatishi birmuncha aniq bo‘lib, sinonimik xususiyatlari ko‘zga kam tashlanadi. Bu masalaning ikkinchi tomoni. Ammo qanday mushkulliklar bo‘lishidan hat‘iy nazar, o‘zbek tilidagi ravishlar stilistikasi xususida so‘z yuritish lozim va unga zaruriyat deb qaraymiz. Ravishlardagi belgini, xususan harakatning belgisini ifoda etish xususiyati va bu jarayonda belgilarni darajalab ko‘rsatish imkoniyatining mavjudligi hamda buning natijasida vujudga kelgan sinonimik variantlar va uslublararo funksional chegaralanishlar ushbu so‘z turkumining ham stilistik resurslari yetarli darajada ekanligidan dalolat beradi va bu resurslarni kelajakda tadqiqot ob‘ekti sifatida o‘rganish dolzarb masala bo‘lib turadi. Ravishlardagi ana shu o‘zgarmaslik uning qo‘llanishidagi uslubiy xilma-xillik bo‘lishini chegaralaydi. Shu bilan birga, ularning nutq jarayonidagi me‘yorlashishini, turg‘unlashishini osonlashtiradi. Ilmiy adabiyotlarda ravishlar anglatgan ma‘nolari jihatidan holat-tarz, o‘rin, payt, maqsad, miqdor daraja ravishlariga ajratilgan va shu tarzda talqin qilingan. Biz ham an‘nani buzmasdan, ushbu tartib asosida ularni qarab chiqamiz. *Holat ravishi.*

²⁷⁷ Asadov T. So‘z turkumlari tizimida ravish: Filologiya fanlari nomzodi diss. — Toshkent, 2009 - 17 b.

²⁷⁸ Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, I qism. – T.: O‘qituvchi, 1980

O‘zbek tilida ish-harakatning bajarilish tarzini ko‘rsatadigan bir qancha ravishlar mavjud va ular miqdor jihatdan ravishlarning boshqa turlariga nisbatan ko‘pchilikni tashkil etadi. Ulardagi uslubiy imkoniyatlarni tahlil etish maqsadida A.Hojievning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati” (Toshkent,1974) ga murojaat qilamiz. O‘zbek tilida *abadiy, mangu, umrbod, toabad, ilalabad* ravishlarining ma’nolari bir-biriga yaqin va shuning uchun bir sinonimik qatorni tashkil etadi. Ular orasida abadiy stilistik jihatdan neytral va barcha uslublarda baravar qo‘llaniladi: *Shu ko‘zlar yulduzday abadiy kulsin, / Bahor yo‘llaringga to‘shasin chechak* (Zulfiya.Kelinchak). *Gaz esa abadiy muzliklar qa’rida yotgan o‘simliklar va daraxtlar qoldiqlarini chirishi oqibatida paydo bo‘lgan.* («Zarafshon» gaz.). *Qo‘shiqday Osiyo, qaynoq Afrika / Qo‘lga-qo‘l berganin mahkam umrbod* . (Zulfiya. Salom, Misr). Ammo keyingi paytlarda huquq sohasida olib borilayotgan islohotlar, jazoni liberallashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan tadbirlar umrbod so‘zining Jinoyat kodeksiga atama sifatida kirib kelishini va rasmiy uslubga xoslanishini taqozo etdi: *Mazkur Farmonga binoan mamlakatimizda 2008 yilning 1 yanvaridan jinoiy jazo turi sifatida o‘lim jazosi bekor qilinadi va uning o‘rniga umrbod yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etish jazosi joriy qilinadi.* («Zarafshon» gaz.). *Mangu, toabad, ilalabad* ravishlarida ekspressivlik ottenkasi kuchli bo‘lib, bu ularning tarixiyli bilan bog‘lik va badiiy matnlarda faol qo‘llaniladi: *Bir tasalli: Mangu sarg‘ayish bilmay / Dilda bir bahor ochib har so‘zing* (Zulfiya. Otashparastlar). –*Faqir ham rozimen, ustod, toabad rozimen... Tabarruk boshlariga qo‘ngan humo qushi bul zoti sharifni toabad tark etmagay. Teksang... ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen!*

Garchi bu ravishlar bir sinonimik qatorda deb hisoblansa ham, ularning stilistik qiymati bir xilda emas. *Abadiy muzliklar* o‘rnida *mangu muzliklar* deyish mumkin bo‘lgani holda ilmiy matnlarda bu tarzda qo‘llanilmaydi. Chunki bayonning axborot xarakterida ekspressiv ottenkasi bo‘lgan so‘zni qo‘llashga ehtiyoj yo‘q. *Umrbod qamoq jazosi* o‘rnida *abadiy qamoq jazosini* ham qo‘llab bo‘lmaydi. Chunki umrbod so‘zida abadiyga nisbatan aniqlik ottenkasi bor. *Toabad, ilalabad* so‘zlarida yuqori uslubga xos ohang mavjud va uni asosan badiiy uslubda qo‘llash mumkin. *Shoshilinch* sememasi ostida birlashadigan apil-tapil, naridan-beri, shosha-pisha juft so‘zlari ham harakatning tarzini ifoda etadi (Apil-tapil o‘ng cho‘ntagini kovladi. T.Murod) va o‘zro sinonim bo‘ladi: apil-tapil - shosha-pisha : O‘lim dahshatidan qo‘rqib – o‘z jonini apil-tapil topshirib qo‘yadi (TM) - *O‘lim dahshatidan qo‘rqib – o‘z jonini shosha-pisha topshirib qo‘yadi.* Ularga *shoshilib* so‘zi ham sinonim bo‘ladi: *Shoshilib ketayotganingizda oyog‘ingiz ostida allaqayoqdan sakrab tushgan chigirtka paydo bo‘ladi* (O‘.X). Ammo bu sinonimlik odamlarning harakatiga nisbatan qo‘llanganda amalga oshishi mumkin.

XULOSA

Tilshunoslikda olimlar so‘zlarni turkumlarga ajratishni asosiy omil sifatida qarashgan. Fanning rivojlanib borishi, so‘z turkumlarini ham takomillashib borishiga asos bo‘ldi. Ravishlardagi belgini, xususan harakatning belgisini ifoda etish xususiyati va bu jarayonda belgilarni darajalab ko‘rsatish imkoniyatining mavjudligi hamda buning natijasida vujudga kelgan sinonimik variantlar va uslublararo funksional chegaralanishlar ushbu so‘z turkumining

ham stilistik resurslari yetarli darajada ekanligidan dalolat beradi va bu resurslarni kelajakda tadqiqot ob’ekti sifatida o‘rganish dolzarb masala bo‘lib turadi. Ravishlardagi ana shu o‘zgarmaslik uning qo‘llanishidagi uslubiy xilma- xillik bo‘lishini chegaralaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva O.O‘zbek tilida ravish so‘z turkumini modellashda so‘z yasash masalalari va ularning morfoanalizatorida tahlili: fil. fan. bo‘y fal dokt... (PhD) xalqaro ilmiy anjuman konfirinsiyasi – Toshkent, 2023-.B.249-260
- 2..Bozorov O. O‘zbek tiida darajalanish: fil.fan dokt... diss – Toshkent,1997. -270 b.
3. M.Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.–Toshkent,1960-1963.II jild.–41-71 b.
- 4.Jumabayeva J.Sh .O‘zbek va ingliz tillarida leksik graduonimiya:fil.fan.dokt.. diss.avtoreferat. – Toshkent, 2016.-82 b.
- 5.Mirxonova G. O‘zbek tilining sinonimlar o‘quv izohli lug‘atini tuzishning lingvistik asoslari. Filol.dan.bo‘yich fals,dokt. (PhD) ... diss. – Qarshi,2022. – B.138.
- 6.Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya. Filol.fan.nomzodi diss... - Toshkent, 1997. -113 b.
- 7.Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, I qism. – T.: O‘qituvchi, 1980,